

**«ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ТҮРКІСТАН»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

17-18 қазан, 2019 жыл

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«НАСЛЕДИЯ ХОДЖА АХМЕДА ЯСАВИ И ТУРКЕСТАН»**

17-18 октября, 2019 года

**MATERIALS
INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
"HERITAGE OF HODJA AHMET YASSAWI AND TURKESTAN"**

17-18 october, 2019 year

ХАЛЫҚТЫҚ ДӘСТҮРЛІ ӨНЕР – ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ МҰРАНЫҢ ПЛАТФОРМАСЫ.

Қазіргі кезде дәуір шындығын, заман ақиқатын қалпына келтіру кезеңінде ғасырлар қойнауынан жеткен көненің көзіндей әрбір мұраларды бағалайтын республика көлемінде жүргізіліп жатқан мемлекеттік бағдарлама – «Мәдени мұра» бағдарламасының жалғасы іспеттес, ұлт тарихынтаныстыратын «Рухани жаңғыру» болса, ал «Ұлы даланың жеті қыры» – арғы тектерін әлемге батыл ұрпақтарымен мақтануға насихаттайтын төлқұжат. Бұған үздіксіз табылып жатқан археологиялық заттай ескерткіштерден бастап, күнде көзіміз көріп жүрген әдет-ғұрып, салт-дәстүрлердің рәсіміне дейін кіреді. Әйткенмен, бұл бағдарламалардың ең маңыздысы – ұлттың тілі, өмірдегі салт-дәстүрі, ұрпақтан-ұрпаққа көшкен саяси-құқықтық құндылықтары, адамдардың санасы мен ділінде темір қазықтай нық орныққан, отан сүйгіштік ұстанымдары.

Халқымыздың біртуар ұлы Бауыржан Момышұлы айтқандай «Отан – адамның туып-өскен жері, атамекені, ел-жұрты, табиғат байлықтары, халқы, қоғамдық және мемлекеттік құрылысы, тіл, мәдениет, тұрмыс-салт, әдет-ғұрып ерекшеліктері бар белгілі бір халықтың тарихи тұрағына айналған аумақ», демек өз ұлтымыздың қандай да бір өнерін зерттеп, зерделеу ұрпақ алдындағы міндетіміз[1]. Ал осындай ұлы тұлғаның қолы бос кезінде қағаздан қиып, әртүрлі өрнек үлгілерін жасаумен әуестенгенін де екіншісі біле бермейді. Сол сияқты халқымыздың қазынасы ою-өрнек өнерінің үлгілерін толықтыра түсуге өз үлестерін қосқан оюшы-шеберлер Ғ.Иляев, С.Әзірбаева, С.Төленбаев, Ә.Нұрпеисов сынды өнерпаздардың ерен еңбегі арнайы зерттеууді қажет етеді. Халқымыз сәндікті, сұлулықты сүйген, өнер туындыларының жетілген түрлерін өмірге енгізген, тұрмыста қолданған. Мәселен, өте ұсақ ою түрлері зергерлік, кестелік, сүйек, мүйіз сияқты нәзік істерде қолданылса, ірі түрлері сырмақ, кілем, текемет, түскиіз, алаша, сәулет өнеріне, тұрмыстық заттарға кең қолданылады. Ою-өрнек тұрмыстық заттармен қатар құлпытасарға да салынады. Ер адамға құлпытас тұрғызылса, оған ою-өрнекпен қатар қылыш, найза, айбалта, ұсталықпен айналысса, құрал-сайман суреттері қашалған. Ал әйелдерге құлпытас тұрғызылса, алқа, сырға сияқты күміс әшекейлер, үкілі сәукеле тағы да басқа заттар бейнеленген[2].

Ал, қазіргі қазақ тіліндегі «ұста» сөзінің қалыптасуы жөнінде екі түрлі пікір бар. К.Юдахин «ұста», «шебер» мағынасындағы иран сөзі (оста) десе, Л.Будаков ұстаның мағынасы парсы тіліндегі «остад», «уостад», «ұстас»-бен байланысты деп қарайды[3]. Сол сияқты, сөзге шешен адамды сөз ұстасы, сөз зергері, ағашшыны ағаш шебері, ағаш ұстасы, үйшіні үй қосушы ұста деп ұста сөзін қосып айта береді. Ұста – әр түрлі металдан, темірден тұрмыста тұтынатын түрлі бұйымдар мен шаруашылыққа қажет құрал-саймандар, қару-жарақ, т.б. жасайтын адам. Кейде ұстаны «темірші», «темір ұстасы» деп те атайды. Ертеректе ұсталарды қара ұста, ақ ұста деп екі топқа бөлген. Қара ұста деп – темір, мыс, жез, т.б. металдарды өңдейтін он саусағынан өнер тамған, темірден түйін түйген адамдарды атаған. Ал, ақ ұста болса, қара ұстаның істейтін жұмыстарын түгел меңгерген, әр түрлі қымбат бағалы (алтын, күміс, т.б.) металдар мен асыл тастардан сан алуан нәзік, көркем бұйымдар жасайтын қолы қарықты, шебер адам. Темірші, ұсталарды ел ішінде ерекше қадірлеп, олардың тұтынатын төс, көрік, балға, қысқыш, т.с.с. саймандарын қасиетті деп санаған.

Соңғы кездерге шейін ант бергенде кеудесіне төс ұру, төске тәу ету (алақанымен төсті басып, қолын ерніне тигізіп, маңдайын сипау) салты сақталып келеді. Аузы уылған (немесе ойылған стоматит, стоматомикоз) жас баланы, ересек адамды төстің бетіне жиналып қалған темірдің қағын (окалина) уатып, аузына сеуіп емдейтін. Қазақ ұсталары «ит тиген» (шошынып ауырған) баланы ұста дүкеніне алып келіп, ішіне су құйған жез легенді баланың басынан сәл жоғары ұстап тұрып, қорыған қорғасынды легендегі суға шар еткізіп құйып жіберіп емдеген, бұл ел арасында «қорықтықпен» емдеу деп аталып кеткен емнің бір түрі. «Ақ ұста», кейін «зергер» деп аталып кеткен ұсталар тобы көбінесе алтын, күміс сияқты қымбат бағалы металдар мен тастарды қолданып, өте нәзік зергерлік бұйымдарын әзірлеген. «Зергер» парсы тілінен ауысқан эзэргэрэ сөзі. Парсы тілінде алтыннан, күмістен суырып, созған жіңішке сымды «зэр» дейді. Халық арасында зергерлер өте жоғары құрметке ие болып, елдің сүйікті адамы саналған;

Қорқақ ер болмайды, Қола зер болмайды, - деген халық арасында айтылып жүрген сөздерге қарап, елдің зергерлер мен зергерлік өнеріне немқұрайды қарамағандығын аңғарамыз[4].

Ал енді осы ақ ұсталардың қолынан шыққан зергерлік бұйымдардың бірі түймелерге тоқталар болсақ: түйме – ішінде сылдырмағы бар, үлкендігі жұдырықтай омырау әшекейі, әр киімнің алдын (өңірін) айқастырып жабу үшін қолданатын зат. Ретіне қарай түйме тұмар қызметін де атқарған[5]. Үлкенді-кішілі алуан түрлі түймелер баскиімдерге, қамзолға, көйлекке тігіледі. Олар шар, конус, тамшы, күмбез, сүйір, доғал, гүлшоғы секілді түрлі пішінде әдемілеп жасалған, өйткені жоғары талғамға сай үздік түйме үлгілері қымбат бағаланған және өзге де әшекейлер секілді ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып қалып отырған[6]. Киімнің жағасы мен өңіріне, жеңіне қадалатын түймелер көлемі жағынан кішірек болады, өйткені ол түймеліктен өткізілгенде ғана киімнің екі бөлігін қаусырып, бекітіп тұрады. Түйменің астында жіппен қадауға арналған кішкентай тойнағы болады. Оны түйменің сабағы, түйменің көзі деп атаған. Зергерлер түйменің сабағын күмістен жасаған. Диалектімізде түймеге байланысты атаулар көп. Мәселен:

- көлеміне қарай ақтас (кішкене ақ түйме), бақа түйме (кішігірім түймелердің жалпылама атауы), баспа, бастырма (үлкен түйме), седеп түйме (кішкене ақ түйме), шыныкөз түйме (кішкене ақ түйме) деп аталады;

- жасалған материалына қарай алтын түйме (алтыннан соққан түйме; алтын түймені кейде сіркелеп әшекейлейді), жез түйме (түсі сары мыс түйме), күмбірлік болыскейден (ертеректе поляк ақшасын қайта балқытып дайындаған күмістен) жасалған түйме, күміс түйме (таза күмістен соғылған түйме) деп айтылады;

- жасалу технологиясына қарай бұрама күміс түйме (күмістен ширатып, есіп жасалған түйме), гауһар түйме (гауһар тасты түйме), маржан түйме (маржан тасты түйме; маржан, гауһар және т.б. асыл тастар күміс қауашаққа орнатылады), зерлі түйме (ою-өрнекті түйме), қарала күміс түйме (ою-өрнегі капказдау тәсілімен салынған түйме түрі (капказдау-қара ала жүргізу), торсылдақ түйме (асыл тасты үлкен түйме түрі), шар түйме (дөңес пішінді күміс түйме), күмбез түйме (күмбездеп жасаған, дөңес пішінді күміс түйме) деп аталады.

Түйменің киімнің омырауына сән беру үшін қадайтын, бірнеше буыннан тұратын күміс шынжырлы үзбелі түйме, кимешекке қадайтын күміс түйменің түрін шытырма, тұмар ретінде тағатын күмісті көз түйме деп атайды. Аталған түйменің түрлері киімді қаусыруға емес, сәндік үшін және көз тимесін деген мақсатпен тағылған. Кейбір аймақтарда түйменің ұғымында топшы, жабысқақ, бөпіке, тиек, ілгек тәрізді жергілікті атаулар қолданылады[7].

Халқымыз сәндікті, сұлулықты сүйген, өнер туындыларының жетілген түрлерін өмірге енгізген, тұрмыста қолданған. Сол ою-өрнек арқылы әсемдікті насихаттаған. Сұлулықты сүйген халық жүрегі нәзік, таза, ақжарқын, қайырымды болған. Міне, ғасырлар бойы бабаларымыз ешкімнің ала жібін аттамаған, сырт елге соғыс аспаған. Қайта басқа елге қамқор болған. Сол қамқорлық күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Халқымыз ата-баба дәстүріне, салтына, мәдени мұраға адалдықпен қараған. Қаншама алапат соғыс, қуғын-сүргінді бастан өткерсе де атадан қалған киелі жәдігерді шамасы келгенше тастамаған[8]. Соның айғағы қазіргі таңдағы жер-жерлердегі мұражайлардағы сақтаулы жәдігерлер деп айтуға болады. Осындай мұражайдың бірі, жергілікті өлкенің шежіресі мен тарихын, рухани мұрасын жинақтап, сақтап жұртшылыққа насихаттап отырған қазына ордасы – Оңтүстік Қазақстан облысы, Отырар ауданында орналасқан қорық-мұражайды айтуға болады. Оның қорында қазақ халқының ұлттық салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, тұрмыс-тіршілігін насихаттайтын құнды жәдігерлер жинақталған. Солардың ішінде зергерлік әшекей – түймелер туралы айтар болсақ, ХҮІІІ-ХІХ ғасырға тән күміс түйме беткі бөлігіне қазақша жартылай мүйіз өрнегі шекіме әдісімен түсіріліп, айналасы кертілген. Артқы бөлігіне баулық дәнекерленген; ал ХІХ-ХХ ғасырға тән музей жәдігерлерінің көпшілігінде зооморфтық өрнектер түскен, мысалы, күмістен жасалған бірнеше түймелерге тоқталар болсақ; 750 сынамалы күміс жүзктің бетіне қарала (капказдау-қара ала жүргізу) жүргізу арқылы жапырақ тектес өрнек түсіріліп, ортасы сіркеленсе; 960 сынамалы күміс түйме сопақ шар пішінді және бір басында тойнақты «мойны» бар. Түймені шекіме әдісімен өсімдік тектес өрнекпен әшекейлеген; 600 сынамалы күміс түйменің ортасына төрт құлақты гүл, оны айналдыра қошқар мүйіздің жоғарғы бөлігі және де күн бейнесі кертілген; сонымен қатар айналымда жүрген күміс теңгелерге де баулық дәнекерлеу арқылы түйме ретінде пайдаланған, мысалы хижра санауы бойынша 1328 жылы (1904жыл) Иранда соғылған теңгеден жасалған түйме ні алатын болсақ; теңгенің аверсінде шеңбер ішінде жазу жазылған, жазуы жақсы оқылмайды. Тек жоғарғы жағында «Шаһ қаһар...» дегені оқылады, жазуды айналдыра оң жағында бір-бірімен сабақтасқан жеті жапырақ және сол жағында бір-біріне сабақтасқан жеті гүл салынған. Гүл мен жапырақ сабақтары астыңғы жағында бір-біріне байланған. Жоғары жағында тәж салынған. Реверсінде гүл, жапырақ және тәж

қайталанады. Бірақ ортасында қылыш ұстаған арыстан, оның үстінен шығып келе жатқан күн салынған елтаңба соғылған. Елтаңба астында «Ду қиран» деген жазу бар. Бұл, сірә, теңгенің номиналы болса керек. Гүл мен жапырақ сабақтары байланған жердің астында «1328» деп теңгенің соғылған жылы көрсетілген. Баулық нақ осы елтаңбаның үстінен дәнекерленген; XX ғасырдың 30 жылдары соғылған теңге-түйме, 1922 жылы шыққан 50 тиын. Ортасында бесжұлдыз бедері, жан-жағында бидай бейнесі зерленіп, бидайдың ішкі және сыртқы бөлігіне айналдыра сіркеленген, ұралы алтынның 2 бөлшегі мен 10,5 сл таза күмістен жасалған. Міне, осылай түймелерге сипаттама жасай беруге болар еді, бірақ олардың жалпы саны 49 дана, соның ішінде бағалы металдан соғылғандары 16 дана.

Ата-бабамыздың қалдырған бай мәдени мұрасының тарихын байыпты зерттемей, жаңа өмірдің талабына лайық жауап беретін туынды жасау мүмкін емес. Жаңа туындының тамыры көне дүние тарихымен неғұрлым терең астасқан сайын оның өрбіп өскен жапырақты бұтақтары да жаңа заманның рухынан нәр алып, сол ортаның идеологиялық және рухани жағдайына лайықты мазмұн мен мағына беруі тиіс. Демек, әр өнер шеберінің қолынан шыққан туынды ата-бабадан қалған мәдени мол мұрадан нәр алып, жаңа өмірдің жаңа талабына сай жаңаша жырлауы керек. Қай мамандықтың зерттеушісі болмасын, ескі тарихи мұралардың негізіне сүйенбесе, оның еңбегі де, туындылары да іргетассыз салынған үймен тең, ондай туындының өмірі ұзақ болуы мүмкін емес. Сонау ескі өмір дүниесінің біздің заманымызға дейін жібі үзілмей келе жатқан ою өнерінің тарихын зерттеушілер. Әрі майталман шеберлер Н.Тайманова, Л.Ходжикова, Ғ.Иляев, Р.Сәрсенбай, С.Әзербайбаева, Ә.Қастеев, Ж.Арыстанова, А.Бәсенова, С.Төленбаев, К.Кудасов, Т.Басенов, С.Қасиманов, Қ.Ибраева, М.Өмірбекова, З.Ақайқызы сияқты суреткерлердің ж.т.б. есімдерін мақтанышпен атап өтуімізге болады. Бұл аталған суреткерлеріміздің есімдері еліміздің мәдени тарихында өздерінің тиісті орнын алып, еңбектері жарық көріп келеді[9].

ТҮЙІН.

Қазақ халқының жер жүзінің көп халықтарынан ерекше көрсететін қасиеті – ол мәдениеті мен өнері, әдет-ғұрып, салт-дәстүрі. Халқымыздың қасиетті қолөнері атадан балаға ауыса отырып, өте жақсы дамыған күрделі өнер. Халық шеберлерінің қолынан шыққан бірегей бұйымдарды өте үлкен талғаммен жасалған өнер туындылары деп бағалаған жөн. Өйткені көптеген халықаралық көрмелер мен байқауларға, өнер фестивальдары мен форумдарына қолөнер туындыларын қойып, байқағанымыз біздің қолөнеріміз әлем халықтарының қолөнерімен терезесі тең, тіпті кейбір тұстарда көп елден шоқтығы биік тұр.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев: «Дүниеде қазақ деген ұлт – біреу, демек оның ұлттық болмысы, салт-санасы мен әдет-ғұрпы да – жалпы қазаққа бірдей тән, оның ғажайып мол рухани қазынасы да – бөліп жаруға келмейтін ортақ қазына», сондықтан бөліп жаруға келмейтін ортақ қазынамызды өшірмей келер ұрпаққа ұсыну баршамызға сын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бабадан қалған асыл сөз. Алматы. «Раритет» 2015жыл-157б.-159б.
2. Қазақтың ою-өрнектері. Ш.Байділдаұлы. Алматы.Өнер баспасы. 2006жыл-9бет.
3. Н.Ондасынов. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. Қазақстан.А.1974.25б.
4. Қазақтың қолөнері. Дәркембай Шокпарұлы.Алматы «Өнер». 2005жыл-15б.-9б.
5. Қазақтың қолөнері. Дәркембай Шокпарұлы.Алматы «Өнер». 2005жыл-91-9бет.
6. Қазақ халқының ұлттық киімдері. Алматыкітап баспасы-2011ж.-354б.
7. Қазақтың зергерлік өнері. Алматыкітап баспасы-2011ж.-111б.
8. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. №5. Ө-Я. 538б.
9. Қазақтың ою-өрнектері. Ш.Байділдаұлы. Алматы.Өнер баспасы. 2006жыл-10б.
10. Қазақ халқының ою-өрнегі. Алматы «Өнер». 2002 жыл-11б.

қайталанады. Бірақ ортасында қылыш ұстаған арыстан, оның үстінен шығып келе жатқан күн салынған елтаңба соғылған. Елтаңба астында «Ду қиран» деген жазу бар. Бұл, сірә, теңгенің номиналы болса керек. Гүл мен жапырақ сабақтары байланған жердің астында «1328» деп теңгенің соғылған жылы көрсетілген. Баулық нақ осы елтаңбаның үстінен дәнекерленген; XX ғасырдың 30 жылдары соғылған теңге-түйме, 1922 жылы шыққан 50 тиын. Ортасында бесжұлдыз бедері, жан-жағында бидай бейнесі зерленіп, бидайдың ішкі және сыртқы бөлігіне айналдыра сіркеленген, ұралы алтынның 2 бөлшегі мен 10,5 сл таза күмістен жасалған. Міне, осылай түймелерге сипаттама жасай беруге болар еді, бірақ олардың жалпы саны 49 дана, соның ішінде бағалы металдан соғылғандары 16 дана.

Ата-бабамыздың қалдырған бай мәдени мұрасының тарихын байыпты зерттемей, жаңа өмірдің талабына лайық жауап беретін туынды жасау мүмкін емес. Жаңа туындының тамыры көне дүние тарихымен неғұрлым терең астасқан сайын оның өрбіп өскен жапырақты бұтақтары да жаңа заманның рухынан нәр алып, сол ортаның идеологиялық және рухани жағдайына лайықты мазмұн мен мағына беруі тиіс. Демек, әр өнер шеберінің қолынан шыққан туынды ата-бабадан қалған мәдени мол мұрадан нәр алып, жаңа өмірдің жаңа талабына сай жаңаша жырлауы керек. Қай мамандықтың зерттеушісі болмасын, ескі тарихи мұралардың негізіне сүйенбесе, оның еңбегі де, туындылары да іргетассыз салынған үймен тең, ондай туындының өмірі ұзақ болуы мүмкін емес. Сонау ескі өмір дүниесінің біздің заманымызға дейін жібі үзілмей келе жатқан ою өнерінің тарихын зерттеушілер. Әрі майталман шеберлер Н.Тайманова, Л.Ходжикова, Ғ.Иляев, Р.Сәрсенбай, С.Әзербайбаева, Ә.Қастеев, Ж.Арыстанова, А.Бәсенова, С.Төленбаев, К.Кудасов, Т.Басенов, С.Қасиманов, Қ.Ибраева, М.Өмірбекова, З.Ақайқызы сияқты суреткерлердің ж.т.б. есімдерін мақтанышпен атап өтуімізге болады. Бұл аталған суреткерлеріміздің есімдері еліміздің мәдени тарихында өздерінің тиісті орнын алып, еңбектері жарық көріп келеді[9].

ТҮЙІН.

Қазақ халқының жер жүзінің көп халықтарынан ерекше көрсететін қасиеті – ол мәдениеті мен өнері, әдет-ғұрып, салт-дәстүрі. Халқымыздың қасиетті қолөнері атадан балаға ауыса отырып, өте жақсы дамыған күрделі өнер. Халық шеберлерінің қолынан шыққан бірегей бұйымдарды өте үлкен талғаммен жасалған өнер туындылары деп бағалаған жөн. Өйткені көптеген халықаралық көрмелер мен байқауларға, өнер фестивальдары мен форумдарына қолөнер туындыларын қойып, байқағанымыз біздің қолөнеріміз әлем халықтарының қолөнерімен терезесі тең, тіпті кейбір тұстарда көп елден шоқтығы биік тұр.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев: «Дүниеде қазақ деген ұлт – біреу, демек оның ұлттық болмысы, салт-санасы мен әдет-ғұрпы да – жалпы қазаққа бірдей тән, оның ғажайып мол рухани қазынасы да – бөліп жаруға келмейтін ортақ қазына», сондықтан бөліп жаруға келмейтін ортақ қазынамызды өшірмей келер ұрпаққа ұсыну баршамызға сын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бабадан қалған асыл сөз. Алматы. «Раритет» 2015жыл-157б.-159б.
2. Қазақтың ою-өрнектері. Ш.Байділдаұлы. Алматы.Өнер баспасы. 2006жыл-96бет.
3. Н.Оңдасынов. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. Қазақстан.А.1974.25б.
4. Қазақтың қолөнері. Дәркембай Шокпарұлы.Алматы «Өнер». 2005жыл-15б.-9б.
5. Қазақ халқының ұлттық киімдері. Алматыкітап баспасы-2011ж.-354б.
6. Қазақтың зергерлік өнері. Алматыкітап баспасы-2011ж.-111б.
7. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. №5. Ө-Я. 538б.
8. Қазақтың ою-өрнектері. Ш.Байділдаұлы. Алматы.Өнер баспасы. 2006жыл-10б.
9. Қазақ халқының ою-өрнегі. Алматы «Өнер». 2002 жыл-11б.